

Yusuf Yılmaz

<https://orcid.org/0009-0006-2553-4828>

Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir / TÜRKİYE
ROR Id: <https://ror.org/00dbd8b73>

Orta Çağ'da Sultan Melikşah'ın Dünyaya Sunduğu Kültür ve Sanat Devrimi

The Cultural and Artistic Revolution Presented to the World by Sultan Malikshah in the Middle Age

ÖZET

Bu çalışma, Sultan Melikşah döneminde bilim, kültür ve sanat alanlarında yaşanan önemli gelişmeleri ele almaktadır. 1072-1092 arasında hüküm süren Sultan Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti'ne en parlak dönemini yaşatmıştır. Melikşah, eğitime ve bilime verdiği önemle Nizamiye Medreseleri'nin kurulmasını sağlamış ve bu medreseler aracılığıyla İslam dünyasında eğitim ve bilimsel araştırmaların yayılmasına öncülük etmiştir. Sultan Melikşah döneminde Ömer Hayyam'ın liderliğinde geliştirilen Celâli Takvimi, astronomi alanında dönemin en ileri çalışması olarak öne çıkmıştır. Melikşah dönemi aynı zamanda Fars edebiyatının büyük gelişme gösterdiği bir dönem olmuştur. Sultan, şairlere ve yazarlara gösterdiği destekle edebi üretimin artmasına katkıda bulunmuştur. Mimari alanda ise İsfahan başta olmak üzere birçok şehirde cami, medrese ve kervansaray gibi eserler inşa edilmiştir. Bu yapıların Selçuklu sanatını ve kültürel zenginliğini yansıtan unsurlar içerdiği görülmektedir. Sultan Melikşah'ın sanata, bilime ve eğitime verdiği destek, sadece dönemi değil, sonrasında da İslam dünyasında derin izler bırakmıştır. Bu çalışma, Melikşah döneminde gerçekleştirilen bu önemli kültürel ve bilimsel faaliyetleri incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sultan Melikşah, Nizamiye Medreseleri, Celâli Takvimi, Fars Edebiyatı, Selçuklu Mimarisi

ABSTRACT

This study deals with the important developments in the fields of science, culture and art during the reign of Sultan Malik Shah. Sultan Malik Shah, who ruled between 1072-1092, gave the Great Seljuk State its most brilliant period. With the importance he attached to education and science, Malik Shah ensured the establishment of Nizamiye Madrasahs and pioneered the spread of education and scientific research in the Islamic world through these madrasahs. The Jalali Calendar, developed under the leadership of Omar Khayyam during the reign of Sultan Malik Shah, stood out as the most advanced work of the period in the field of astronomy. The reign of Malik Shah was also a period of great development in Persian literature. The Sultan contributed to the increase in literary production with his support for poets and writers. In the field of architecture, works such as mosques, madrasahs and caravanserais were built in many cities, especially in Isfahan. It is seen that these buildings contain elements reflecting the Seljuk art and cultural richness. Sultan Malik Shah's support for art, science and education left deep traces not only in his period but also in the Islamic world afterwards. This study analyses these important cultural and scientific activities during the reign of Malik Shah.

Keywords: Sultan Malik Shah, Nizamiye Madrasahs, Jalali Calendar, Persian Literature, Seljuk Architecture.

1. GİRİŞ

Sultan Melikşah dönemi, Büyük Selçuklu Devleti'nin sadece siyasi ve askeri açıdan değil, aynı zamanda kültürel, bilimsel ve sanatsal alanlarda da zirveye ulaştığı bir dönemdir. 11. yüzyılın ikinci yarısında hüküm süren Melikşah, veziri Nizâmü'l-Mülk ile birlikte, eğitimi teşvik eden önemli projelere imza atmış ve İslam dünyasında ilmi ve entelektüel hayatı destekleyen kurumsal yapılar kurmuştur. Nizamiye Medreseleri'nin kurulması, bu dönemin en dikkat çekici olaylarından biridir. Bu medreseler, sadece dini eğitimle sınırlı kalmamış, aynı zamanda matematik, astronomi ve felsefe gibi alanlarda da önemli bilimsel faaliyetlerin yürütüldüğü merkezler haline gelmiştir.

Bu dönemde, bilimsel gelişmeler sadece eğitim alanında sınırlı kalmamış, astronomi gibi doğa bilimlerinde de büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Sultan Melikşah, ünlü bilim insanı Ömer Hayyam'ı destekleyerek Celâli Takvimi'nin oluşturulmasına öncülük etmiştir. Bu takvim, o dönemin astronomi bilgilerini kullanarak güneş yılını dayanan hassas hesaplamalar yapmış ve uzun yıllar boyunca etkili olmuştur. Astronomi alanındaki bu çalışmalar, Selçuklu döneminin bilimsel birikiminin en önemli örneklerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Sultan Melikşah'ın sanata olan ilgisi, edebiyat ve mimari gibi kültürel alanlarda da kendini göstermiştir. Sarayında birçok şair ve sanatçıyı himaye eden Melikşah, Fars edebiyatının gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Şairler, sultanı ve zaferlerini öven kasideler yazarken, saray çevresinde edebi meclisler düzenlenmiş ve eleştirel düşüncenin gelişimine katkı sağlanmıştır. Ayrıca, İsfahan başta olmak üzere birçok şehirde inşa edilen mimari yapılar, Selçuklu sanatının özgün ve zarif estetiğini yansıtan önemli eserler arasında yer almıştır. Bu çalışmada, Sultan Melikşah döneminde bilim, kültür ve sanat alanlarında yaşanan bu gelişmeler ele alınmıştır.

2. MELİKŞAH DÖNEMİNDE EĞİTİM: NİZAMİYE MEDRESELERİ

Sultan Melikşah, bilim ve eğitimi teşvik etmiş ve bu alanda önemli yatırımlar yapmıştır. Nizamiye Medreseleri, dönemin en önemli eğitim kurumları arasında yer almaktadır. Bu medreseler hem İslam dünyasında hem de Batı dünyasında büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bu dönemde Nizâmü'l-Mülk'ün teşvikiyle kurulan Nizamiye Medreseleri, İslam dünyasında bilimsel araştırmaları ve dini eğitimi teşvik eden önemli kurumlardır. Bu medreselerde matematik, astronomi, fıkıh ve hadis gibi çeşitli ilimler öğretilmiştir.

Nizamiye medreselerinin en ünlüsü Melikşah döneminin veziri Nizâmü'l-Mülk tarafından kurulan Bağdat Nizamiye Medresesi olmakla birlikte, bu medrese kurulan ilk medrese değildir. İlk medrese, 1046 yılında Büyük Selçuklu Hükümdarı Çağrı Bey döneminde ünlü âlim İmamü'l-Haremeyn el-Cüveyni adına kurulan Nişabur Medresesidir. Melikşah döneminde kurulan ve en ünlü medrese olan Bağdat Medresesi ise önde gelen Şafii âlimi Ebu İshak eş-Şirazi için tasarlanmış, ilk ders ise Ebu Nasr İbnü's-Sabbağ verilmiştir (Kaya, 2019).

Nizâmü'l-Mülk tarafından 1067 yılında Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medresesi, türünün ilk örgün eğitim kurumu olarak kabul edilmektedir. İmam Gazali gibi seçkin alimler bu kurumlarda eğitim görmüştür (Kayadibi, 2001). Geleneksel medreselerin aksine, Nizamiye Medreseleri kütüphaneler, hastaneler, camiler ve hankahlar içeren daha büyük komplekslerin bir parçası olarak tasarlanmış ve kapsamlı altyapılarıyla öne çıkmıştır. Müfredat, Kuran çalışmaları, Hadis, İslam hukuku, ilahiyat, Arapça dilbilgisi, edebiyat, matematik ve felsefe gibi geniş bir konu yelpazesi sunuyordu (Göksu, 2018). Nizamülmülk, bu okulların o dönemde hiç görülmemiş bir uygulama olarak bir vakıf sistemine entegre edilmesine öncülük etmiş, mali bağımsızlıklarını sağlamış ve hem öğretmenlere hem de öğrencilere burs sağlayarak sosyoekonomik durumlarına bakılmaksızın öğrenciler için erişilebilir hale getirmiştir. Bu sistem, yetenekli ancak maddi açıdan dezavantajlı öğrencilere daha önce görülmemiş düzeyde eğitime erişim imkânı sağlamıştır (Okumuşlar, 2008).

Nizamiye Medreseleri aynı zamanda İslam dünyasının dört bir yanından öğrenci çekerek İslami bilginin ve Sünni düşüncenin Kuzey Afrika ve Endülüs gibi farklı bölgelerde yayılmasını sağlamıştır. Bu medreselerin mezunları ülkelerine döndüklerinde genellikle öğretmen, hâkim ve bürokrat olarak etkili pozisyonlarda bulunmuş, böylece medresenin entelektüel ve dini etkisini genişletmişlerdir (Ocak, 2009). Özellikle Batı Avrupa bu kurumlardan ilham almış, Oxford gibi üniversiteler 13. yüzyılda kendi yapıları için vakıf modelini benimsemiştir (Okumuşlar, 2008).

Bağdat Nizamiye Medresesinin dışında Sultan Melikşah döneminde (Özaydın, 2007);

1072'de Ebû Bekir Sadreddin Muhammed b. Sâbit el-Hucendî için İsfahan'da,

1075-76'da Hanefi mezhebinden Şafii mezhebine geçen alim Ebu el-Muzaffer es-Sem'ani için Merv'de,

Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Tâhir için 1078-79'da Belh'te,

Ebû Saîd Muhyiddin en-Nisâbü'rî için 1085'te Herat'ta

ve kesin tarihi bilinmemekle birlikte 1092'den önce Musul'da Nizamiye Medreseleri açılmıştır.

Nizamiye Medreselerinin kurulmasının temel amaçları, dini eğitim vermenin yanı sıra, bilime destek olmak ve özellikle Şii propagandalarına karşı Sünni öğretilerini yayacak elemanlar yetiştirmek olmuştur. Ayrıca devlet için gerekli memur kadrosunu yetiştirmek ve eğitimde fırsat eşitliği sağlamak da bu medreselerin amaçları arasında yer almıştır. Medreselerde mantık, kelam, edebiyat, geometri, matematik, astronomi ve felsefe gibi akli bilimler okutulmuştur. Melikşah, bu eğitimlerin gelişmesine destek vermiştir. Ancak Gazali'nin 1091-1095 yılları arasında Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nde dini eğitimlere ağırlık vermesiyle bazı pozitif bilimler programlarından çıkarılmıştır (Unat, 2011).

Sultan Melikşah'ın hoşgörü politikası sayesinde Nizamiye Medreseleri sadece bir mezhebi korumak için değil, bilimsel düşüncenin ve fikir özgürlüğünün gelişmesi için bir merkez haline gelmiştir. Melikşah ve veziri Nizamü'l-Mülk, farklı mezhepler arası ayırım yapmamak ve bilim adamlarını desteklemek için özel çaba sarf etmiştir. Sultan Melikşah ve veziri Nizâmü'l-Mülk, Bağdat'ta Eş'arîler ve Hanbelîler arasındaki bir anlaşmazlıkla ilgili olarak Ebû İshak Şirâzî'ye bir mektup göndererek, medresenin bu tartışmada taraf olmamasını istemişlerdir. Ayrıca bu mektupta, Nizamiye medresesini bir mezhebi savunmak için değil, bilimi ve bilim insanlarını korumak amacıyla kurduklarını, mezhepler arasında ayırım yapmadıklarını açıkça belirtmişlerdir (Ağırnaslı, 2011).

3. ASTRONOMİ ve TAKVİM ÇALIŞMALARI

11. yüzyılın parlak dönemi, İslam coğrafyasında üretilen bilgi ve birikimin, yalnızca bu bölgeyle sınırlı kalmayarak, karanlık içinde ilerlemeye çalışan Batı dünyasını da etkilediği bir dönem olmuştur. Müslüman Türk bilim insanları, Gazali, Farabi, İbni Sina ve Ömer Hayyam gibi bilginler aracılığıyla, bilim, kültür ve sanat alanında önemli katkılar sağlayarak tüm dünyayı aydınlatmışlardır. Batıniler, Haçlılar ve Moğollara karşı sürdürülen bu entelektüel mücadele, insanlığın büyük bir ilerleme kaydetmesine ve yeni bir çağın kapılarının aralanmasına da vesile olmuştur. Bu dönemde bilimsel gelişmeler sadece felsefe ve tıp alanıyla sınırlı kalmamış, astronomi gibi diğer disiplinlerde de önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Özellikle Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah, bilime olan desteğiyle öne çıkmıştır. Bilimin aydınlattığı bu yolda, Melikşah'ın astronomi alanına gösterdiği ilgi, dönemin en ünlü bilim insanlarından Ömer Hayyam'ı Celali Takvimi'ni hazırlamak üzere görevlendirmesiyle somutlaşmıştır. Celali Takvimi, o dönemde oldukça hassas bir şekilde hesaplanan ve güneş yılına dayanan bir takvimdir.

Tam adı Ebü'l-Feth Gıyâsüddîn Ömer b. İbrâhîm el-Hayyâm olan Ömer Hayyam, 1039-1048 yılları arasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kontrolü altındaki Nişabur'da doğdu. "Hayyâmî" olarak bilinen bir Arap kabilesinden geldiği ve babasının çadircılıkla uğraşması nedeniyle bu soyadını aldığı düşünülmektedir. 12. yüzyılın önde gelen astronomlarından biri olarak kabul edilmektedir. Hayyam, Nizamülmülk ile birlikte eğitim almış, Nişabur, Semerkant ve Belh gibi önde gelen entelektüel merkezlere gitmiş, Belh'te Şeyh Muhammed el-Mansûrî'nin yanında aldığı matematik eğitimini üstün başarıyla tamamlamıştır (Kaya, 2017). Hayyam astronomi, felsefe, matematik, şiir, kimya, cebir, fizik ve geometri gibi çok çeşitli alanlara yaptığı katkılarla tanınmaktadır (Nasr, 2001)

Hayyam'ın Semerkant'ta Ebu Tahir el-Rahman b. İlâki'nin gözetiminde yaptığı matematik ve cebir çalışmaları dikkate değerdir ve Karahanlı hükümdarı Şems el-Mülk Nasr'a sunulmuştur (Şehrezuri, 2015). Selçukluların 1074'te Buhara'yı fethetmesinin ardından Hayyam, Sultan Melikşah'ın hizmetine girerek onun teveccühünü kazanmış ve matematik, felsefe ve astronomi gibi alanlarda önemli katkılarda bulunmuştur (Nasr, 2001). Hayyam, 1074 yılı civarında İsfahan Rasathanesi'nin başına getirilmiş ve burada Sultan Melikşah ve Nizamülmülk'ün desteğiyle İran takviminde reform yapmak için diğer önde gelen âlimlerle işbirliği yapmıştır. Sultan Melikşah'ın 1074'te yeni bir rasathane inşa ettirerek dönemin önde gelen astronomi âlimlerini¹ burada topladığı ve İran (Farisi) Takvimi'nde değişiklik yapılmasını istediği bilinmektedir.

Celâli takvim sistemi, Hicri 9 Ramazan 471'e denk gelen 15 Mart 1079 tarihinde başlamaktadır ve bu tarih, güneşin Koç burcuna giriş yaptığı öğle saatine denk gelmektedir. Bu başlangıç tarihi, Greenwich meridyeni ile karşılaştırıldığında 21 Mart'a denk düşmektedir. Türk geleneğinde, İslamiyet'in kabulünden önce ve sonra gün batımı ile gün başlamaktadır. Aynı gelenek Celâli takviminde de korunmuş ve 15 Mart 1079'da Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nde gün batımı ile zaman başlamıştır. Bu takvime göre yeni yıl Nevruz ile başlamaktadır. Bir yıl, 365 gün, 5 saat, 49 dakika ve 15 saniyeden oluşmakta², yıl ise otuzar günlük on iki aya ayrılmaktadır. Geriye kalan 5 veya 6 gün ise son aya "ek gün" olarak eklenmektedir. Yılın gün sayısı, yıl sayısının 365.24219 ile çarpılmasıyla hesaplanmakta ve sonucun 5'ten büyük olup olmamasına göre gün sayısı (5 ya da 6) belirlenmektedir. Celâli takvimi, sadece yıl uzunluğundaki ince hesaplamaları ile değil, aynı zamanda doğal olayları ve mevsimsel döngüleri öngörme kabiliyeti ile de öne çıkmaktadır.

¹ Ebu'l Muzaffer el-İsfizârî, Meymûn b. en-Necib al Vâsîti, Muhammed Hâzin, Abdurrahman Hâris, Muhammed Baykal, Abbas el-lavkari, Muhammed ibn Ahmed el-Mamuri (Kaya, 2017).

² Günümüzde dünyanın güneşin eksenini etrafında dönüş hızının 365 gün 5 saat 48 dakika ve 45 saniye olduğu bilinmektedir (Simon ve diğerleri, 1994). 5 saat 48 dakika ve 45 saniyeyi gün cinsinden hesaplamak için bu süreyi önce saat cinsinde, sonrasında ise güne dönüştürmek gerekmektedir. Buna göre 48 dakika 0,8 saat (48/60=0,8 saat), 45 saniye ise 0,0125 saat (45 / 3600 saniye) etmektedir. Hepsini toplarsak 5,8125 saat değerine ulaşılmaktadır. Buradan da 5,8125 / 24 = 0,2422 güne ulaşılmaktadır. Dolayısıyla Hayyam'ın ve ekibinin günümüzden 1000 yıl önce hesapladığı 365,2424 güne karşılık, günümüzdeki en hassas hesaplamalar ile ulaşılan 365,2422 gün arasında sadece 0.0002 gün fark bulunmaktadır. Bu 0,0002 günlük fark, 10 bin yılda 2 gün, dolayısıyla 5 bin yılda 1 gün geri kalma anlamına gelmektedir.

Gregoryen takviminden yaklaşık beş yüz yıl önce hazırlanmış olan bu takvim, mevsimsel uyum konusunda daha kesin sonuçlar sağlamaktadır. Günümüzde kullanılan Miladi takvim 3330 yılda bir gün hata payına sahipken, Celâli takvimi bu hatayı 5000 yılda bir gün olarak sınırlamaktadır (Tezcan-Aksu, 2018; Unat, 2011).

4. EDEBİYAT VE DİL

Büyük Selçuklu Devleti'nin temel siyasi metinlerinden biri olarak kabul edilen Siyasetname, Sultan Melikşah'ın devlet yönetimiyle ilgili bir eser yazılması talimatı üzerine Nizamülmülk tarafından kaleme alınmıştır. Sultan'a sunulan eserler arasında içerik açısından en çok beğenilen bu eser, Ortaçağ devlet yönetiminin özünü aktarmaktadır. Siyasetname, adaletin her şeyin temeli olduğunu vurgulamakta ve bu bağlamda geçmişten günümüze önemli mesajlar taşımaktadır. Türk toplumunun asırlardır sürdürdüğü devlet anlayışının bir ifadesi olarak, esas görevin devlet mekanizmasını işleten yöneticilere ait olduğunu belirtmektedir. Bu yönüyle, dünya bilim ve kültür tarihinde yol gösterici bir kaynak olmuştur. Ardından, hemen her yüzyılda benzer eserlerin devlet adamları tarafından yazdırıldığı veya yazıldığı görülmektedir.

Nizamülmülk'ün Sultan Melikşah'a sunduğu bu eser, devletin ana unsurlarından biri olan Oğuzların dışlanmadan devlette görev almaları gerektiğini vurgulayan ifadeleriyle, devletin sürekliliğini sağlayan unsurların unutulmaması gerektiğini güçlü bir şekilde hatırlatmaktadır. Aynı zamanda, hizmet için en uygun kişinin Türk olduğuna dair geleneksel Türk devlet anlayışını hem kendi dönemine hem de sonraki yüzyıllara aktarmaya devam etmektedir.

Sultan Melikşah döneminde edebiyat da büyük bir gelişme göstermiştir. Özellikle Fars edebiyatı bu dönemde öne çıkmıştır. Farsça, edebi dil olarak kullanılmış ve birçok eser bu dönemde yazılmıştır. Şiir ve edebiyatın desteklendiği bu dönemde, sarayda birçok şair ve yazar bulunmuştur. Sadi ve Firdevsi gibi ünlü edebi kişilikler, bu dönemde Melikşah ve çevresi tarafından desteklenmiştir.

Sanat ve siyasi iktidar, özellikle de şairler ve hamiler arasındaki yakın ilişki, dönemin entelektüel ve kültürel değerlerini yansıtan organik bir bağ oluşturmuştur. Sultan ve şair arasındaki esneklik ve karşılıklı çıkar ile karakterize edilen etkileşim, her iki tarafın kimliklerini ve isteklerini şekillendiren özel bir himaye anlayışı yaratmıştır. Bu ilişki çoğu zaman şairler arasında hamilerinin teveccühünü, servetini ve takdirini kazanma rekabetiyle beslenmiş, bazen siyasi gücü dönemin sanatsal ifadesinden ayrılmaz hale getirmiştir. Böylece hamilik kültürü hem siyasi hem de sanatsal sürekliliği sağlamanın bir aracı haline gelmiştir; zira hükümdarlar saltanatlarını ölümsüzleştirmek için şairlere bel bağlamış, şairler de sultanın desteğiyle eserlerini korumaya çalışmışlardır (Gökmen, 2019).

Sultan Melikşah dönemindeki himaye, sanatçı ve hükümdar arasındaki karşılıklı çıkarların hassas bir dengesine dayanıyordu. Şairler himayeyi sadece maddi kazanç için değil, sanatsal yeteneklerini onaylatmak ve miraslarını güvence altına almak için de aramışlardır. Bu arada Sultan da kültürü siyasi gücünü pekiştirmek ve eğitimli elit kesimle bağ kurmak için bir araç olarak kullanmıştır. Şairler arasındaki rekabet ortamı, dönemin entelektüel dinamiklerini yansıtan karmaşık övgü ve eleştirilerin gelişmesine yol açmıştır. Nihayetinde yetenek, fırsat ve iltimasın karşılıklı etkileşimi, sanat ve siyasetin derinden iç içe geçtiği bir ortam yaratmış ve hem şair hem de sultan bu simbiyotik ilişki sayesinde rollerini pekiştirmişlerdir (Azadyan ve diğerleri, 2020)

Melikşah döneminin önde gelen şairlerinden biri olan Emîr Mu'izzî, Selçuklu sarayında "Emîru's-şu'arâ" unvanına sahip olmuştur. Bu unvan, Sultan Melikşah'ın "Mu'izzuddîn ve'd-dünyâ" lakabına atıfta bulunmaktadır. Mu'izzî, Melikşah döneminde sarayda önemli bir konumda bulunmuş ve sultanın himayesinde yaşamıştır. Şairin hayatında, Melikşah'ın desteği ve takdirleri büyük bir öneme sahip olmuştur. Sultan ile Mu'izzî arasındaki ilişki, şair-sultan ilişkileri açısından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Mu'izzî, Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarında saraya katılmıştır. O dönemde fakir bir durumda olan şair, devrin önde gelen devlet adamlarından Emîr Alî b. Ferâmerz'in desteği ile Melikşah'ın dikkatini çekmeyi başarmıştır. Sultan, Mu'izzî'nin şiirlerini beğenmiş ve ona çeşitli hediyeler vermiştir. Bu sayede şairin saraydaki itibarı hızla yükselmiştir. Şair, methiyeleri sayesinde Sultan Melikşah'tan birçok bağış elde etmiş ve bu durum, onu İran edebiyat tarihinde sultanlardan en fazla bağış alan şairlerden biri haline getirmiştir. Mu'izzî'nin şiirlerinde, Selçuklu dönemine ait gelenekler, Türk kimliği ve dönemin dini tercihleri önemli bir yer tutmaktadır. Şiirlerinde, Selçuklu sarayının duygusal dünyası, beklentileri ve dini hassasiyetleri net bir şekilde yansıtılmıştır. Mu'izzî, yalnızca Melikşah için değil, aynı zamanda Sultan Sencer ve diğer Selçuklu sultanları için de methiyeler yazmıştır. Şairin sade ve anlaşılır dili ile şiir sanatındaki ustalığı, Selçuklu dönemi edebi gelişimlerine önemli katkılarda bulunmuştur (Karaismailoğlu, 2013).

Melikşah döneminde saray şairi olarak hizmet eden, Melikşah'ı methetmek konusunda en mahir olan şair, Muizzi'dir. Muizzi, 99 kasidesinde Melikşah'ı övmüş, Ali b. Ahmed'in yazdığı İhtiyârât-ı Şâhnâme'nin yazılmasında da rolü olmuştur (Azadyan & Hekimi, 2020). Muizzi'nin Melikşah'ı öven beyitlerinden birkaç örnek vermek gerekirse (Eğilmez, 2014; Kaya-Tan 2020);

Melikşah'ın ay izleme töreni ile ilgili olarak;

گئی کز یاری کوای چو یی یا گئی یاری اتزای چ ہا ای
گئی گنکارای طیز گع در گئی عیاری سر اس سید علی

Ay sanki sevgilinin kaşları gibisin, hayır belki Sultanın Yayını gibisin.

Sanki Altından yapılmış Naldır, Semanın kulağında Küpe gibidir.

Ay izleme töreninin ardından yenen yemekte;

کچید ہا ستر ہا خاک اس تئید گہ ہا خاطر اتغ چو
تخچید خاصن ہزکے یکی تاد چو تچید ہی اس تزای یکی آب چو

Şah benim zihnimin ateşini görünce, beni topraktan ayın altına çekip çıkardı.

Benden su gibi bir rubai dinledi, bana rüzgar gibi bir özel at bağısladı.

Melikşah'ın fetihleri ile ilgili olarak;

رکاب دچیزق طی اھظال گڈ گزای ُوی عای پار تڈ کزڈ طٹک غزب تظی
دجل َ فزات اس پار گڈت جاک فتح تز تگڈرد اھظال جیحی س وی

Geçen yıl batıya sefer yapmıştır, bu yıl doğuya ayak basar.

Geçen yıl Fırat ve Dicle'den geçen gibi bu sene Ceyhun'dan başarıyla geçer.

Sultan Melikşah döneminde sanat ve edebiyatın gelişimi, Selçuklu sarayı ve Melikşah'ın sanata gösterdiği özel ilgi sayesinde önemli bir hız kazanmıştır. Bu dönemde Selçuklu sarayında düzenlenen edebi toplantılar ve şiir meclisleri öne çıkmaktadır. Sultan Melikşah'ın hükümdarlığı sırasında, Selçuklu emirleri ve yöneticilerinin saraylarında çeşitli edebi toplantılar ve meclisler organize edilmiştir. Bu toplantılar, farklı edebi zevk ve anlayışları bir araya getirerek, edebiyat dünyasında büyük bir canlılık oluşturmuştur (Zarrinkoub, 1974; aktaran Kayani, 2013).

Eleştirel düşüncenin de bu dönemde dikkat çekici bir şekilde geliştiği görülmektedir. Melikşah döneminde edebi eleştiri iki ana kolda ilerlemiştir: zevke dayalı eleştiri ve teknik eleştiri. Zevke dayalı eleştiriler daha önceki dönemlerde de bilinirken, Melikşah döneminde dil ve teknik eleştiriler belirginleşmiştir. Bu eleştiriler, dönemin şair ve yazarlarının hem kendi eserlerini hem de başkalarının çalışmalarını daha derinlemesine analiz etmelerine olanak sağlamıştır. Sarayda ve diğer entelektüel çevrelerde şiir ve diğer sanatsal eserlerin değerlendirilmesi, sanat ve edebiyatın gelişimine önemli katkılar sunmuştur (Safa, 1997; aktaran Kayani, 2013).

Bu dönemde yazılan eserler de edebi eleştirinin ilerlemesine katkı sağlamıştır. Rashid al-Din Watwat'ın "Hadâ'iq al-Sihr" ve Shams-e Qays Razi'nin "al-Mu'jam" adlı eserleri, şiir ve edebi teknikler hakkında dönemin şair ve yazarlarına rehberlik edecek önemli bilgiler sunmuştur. Sultan Melikşah'ın sarayındaki şairler, bu eserlerden faydalanarak hem kendi eserlerini geliştirmiş hem de eleştirel bir bakış açısı edinmişlerdir. Bu kitaplar, edebiyatın sanatsal ve teknik yönlerine dair bilgi birikimini arttırmış ve dönemin yazarları için önemli başvuru kaynakları haline gelmiştir (Kayani, 2013).

Melikşah'ın sarayındaki edebi meclislerde şairler, sadece şiir yazmakla kalmayıp, birbirlerinin eserlerine dair eleştirilerde de bulunmuşlardır. Bu eleştiriler genellikle dilin kullanımı, şiirin ritmi, vezin ve kafiye gibi teknik unsurlar üzerine yoğunlaşmıştır. Melikşah döneminde şiir ve sanatla ilgilenenler arasında dilbilgisi ve retorik konularında daha derin bir farkındalık oluşmuştur. Şairler arasındaki tartışmalar ve bu eleştiriler, edebi eleştirinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Eleştiri ve şiir estetiği üzerine yapılan çalışmalar, Sultan Melikşah'ın sağladığı siyasi istikrar ve entelektüel ortam sayesinde bu dönemde önemli bir gelişim göstermiştir (Nizami Aruzi, 1955, aktaran Kayani, 2013).

5. MİMARİ FAALİYETLER

Sultan Melikşah döneminde mimari alanda da önemli eserler inşa edilmiştir. Cami, medrese, kervansaray ve köprü gibi yapılar, hem ticaretin hem de kültürel yaşamın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu dönemde özellikle İsfahan şehri önemli bir kültür ve sanat merkezi haline gelmiştir. Şehirde çeşitli cami ve medreseler inşa edilmiş, büyük meydanlar ve saraylar yapılmıştır. Selçuklu mimarisi, büyük kubbeler, geniş avlular ve süslü taş işçiliği ile dikkat çekmektedir. Mimari eserler, Selçuklu Devleti'nin kültürel zenginliğini yansıtmaktadır.

Melikşah döneminde İslam dünyasında Selçuklu sanatının zirveye ulaştığı görülmektedir. Bu dönemde yapılan yapılar, dört eyvanlı avlular ve kubbeli yapılar gibi özgün Selçuklu mimari unsurlarını yansıtmaktadır. Selçuklu dönemi mimarisi, geometrik desenler ve bitkisel süslemelerle karakterize edilmiş, camiler ve türbelerde bu tarzın etkileri belirginleşmiştir. Melikşah döneminde fethedilen İsfahan başkent haline getirilmiş ve İsfahan şehri önemli bir merkez haline gelmiştir. Burada büyük eserler inşa edilmiştir. Özellikle Mescid-i Cuma, İslâm dünyasında anıtsal cami mimari formunu yaratmıştır. Ayrıca Melikşah'ın emriyle 1080 yılında güneyde büyük mihrap kubbesi, ayrıca hanımı Terken Hatun adına 1088 yılında Kümbet-i Haki adıyla bilinen kubbeli bölüm yapılmıştır. Bu yapılar, Selçuklu mimarisinin önemli örneklerindedir.

İsfahan Cuma Camii, Selçuklu döneminin en önemli dini yapılarından biri olarak, özellikle mimari yapısıyla öne çıkmaktadır. Selçuklu mimarisinin bu dönemdeki temsilcilerinden olan cami, güney ve kuzeydeki iki farklı kubbe odasıyla dikkat çeker. Her iki kubbe de dönemin önemli vezirleri olan Nizâmülmülk ve Tâcülmülk'ün isimleriyle anılmaktadır. Bu kubbeler, Selçuklu mimarisinde benzersiz bir uygulama olarak kabul edilir ve caminin içindeki iki ana eksenini oluşturmaktadır.

Güney kubbesi, Selçuklu devletinde büyük bir güce sahip olan vezir Nizâmülmülk tarafından 1086-87 yıllarında yaptırılmıştır. Bu kubbe, dönemin en büyük İslamî kubbelerinden biri olarak tanınır. 26,97 metre yüksekliğinde ve yaklaşık 14,3 ila 14,6 metre çapında olan bu yapı, hem boyutu hem de teknik yenilikleriyle öne çıkar. Güney kubbesi caminin kible yönüne yakın konumlandırılmış olup, caminin en önemli litürjik merkezi olarak tasarlanmıştır. Bu kubbe, sultanın otoritesinin bir sembolü olarak görülmüş ve büyüklüğü ile Selçuklu hükümdarının gücünü yansıtmıştır. Nizâmülmülk'ün, Sultan Melikşah ile ilişkilerinin gerildiği bir dönemde bu kubbeyi inşa ettirdiği ve yapının, hem sultana bir barış teklifini hem de onun otoritesine sadakatini göstermeyi amaçladığı düşünülmektedir. Kubbeyi süsleyen yazıtlarda sultana övgüler yağdırılırken, Nizâmülmülk kendini mütevazı bir şekilde ifade etmektedir (Hillenbrand, 2014).

Kuzey kubbesi ise Tâcülmülk tarafından, Nizâmülmülk'ün güney kubbesine rakip olarak inşa edilmiştir. Güney kubbesinin tamamlanmasından kısa bir süre sonra, muhtemelen 1088'de yapımına başlanmıştır. Bu kubbe, sadece mimari açıdan değil, aynı zamanda politik bir meydan okuma olarak da yorumlanır. Tâcülmülk'ün, Nizâmülmülk'ün siyasi ve mimari üstünlüğüne karşı koymak amacıyla bu kubbeyi yaptırdığı açıktır. Mimari olarak güney kubbesini model almasına rağmen, kuzey kubbesi daha zarif ve teknik açıdan daha mükemmel bir yapıya sahiptir. 1:2 oranındaki genişlik-yükseklik oranı, iç mekânın dikeyliğini ve zarafetini artırırken, yapının harmonisi ve simetrisi öne çıkar. Kuzey kubbesi, sadece mimari bir başarı değil, aynı zamanda Nizâmülmülk'ün güney kubbesine karşı bir "mimari tokat" olarak tasarlanmıştır.

Her iki kubbenin de yapımında Selçuklu siyaseti büyük bir rol oynamıştır. Güney kubbesi, Nizâmülmülk'ün siyasi gücünü ve Selçuklu hükümdarına olan sadakatini sembolize ederken, kuzey kubbesi Tâcülmülk'ün yükselen gücünü ve politik hırslarını yansıtmaktadır. Kubbeler arasındaki bu mimari ve politik rekabet, caminin mimari tasarımında önemli bir etki yaratmış, camiyi Selçuklu dönemi mimarisinin en önemli yapılarından biri haline getirmiştir.

Şekil 1: İsfahan Cuma Cami, **Kaynak:** (Selçuklu Belediyesi & Konya Aydınlar Ocağı, 2014).

Melikşah'ın mimari alanındaki katkılarından bir diğeri, Şam Ulu Camii'nde yaptırdığı mihrap önü kubbesidir. Bu kubbe, dört kalın ayak üzerine oturtulmuş ve kubbenin Melikşah tarafından inşa ettirildiğini vurgulamak amacıyla ayaklar üzerine dört tane kitabe yerleştirilmiştir. Selçuklu mimarisinde mihrap önü kubbesi uygulaması, hükümdarlık sembolü olarak Selçuklu hâkimiyetindeki topraklarda yaygın olarak kullanılmıştır. Şam Ulu Camii'ndeki bu kubbe de Selçuklu döneminin gücünü ve etkisini mimari yoluyla yansıtmayı amaçlamaktadır (Selçuklu Belediyesi & Konya Aydınlar Ocağı, 2014).

Melikşah ayrıca, Mescid-i Aksa'da da onarımlar yaptırarak, Selçuklu'nun İslam dünyasındaki önemli dini yapılara verdiği önemi göstermiştir. Onarım çalışmalarının bir parçası olarak, caminin içine Melikşah adına kitabeler yerleştirilmiştir. Günümüzde bu kitabeler mevcut olmasa da, Selçuklu Sultanı'nın adının kazanmaya çalışıldığı bilinmektedir. Bu durum, Melikşah'ın adının ve iktidarının kalıcı kılınması için yaptığı mimari faaliyetlerin bir örneği olarak öne çıkmaktadır (Selçuklu Belediyesi & Konya Aydınlar Ocağı, 2014).

Sultan Melikşah, Anadolu'nun fethi sürecinde de önemli mimari katkılarda bulunmuştur. Anadolu'daki ulu camilere konulmak üzere minberler yaptırıp göndermesi, onun bu topraklarda da Selçuklu mimari izlerini bırakma çabasının bir göstergesidir. Bu minberlerin bilinen tek örneği İran'da Abarkuh Cuma Camisi'nde bulunmaktadır. Bu örnek, Selçuklu mimari geleneğinin sürdürülebilirliğini ve yayılımını göstermesi açısından dikkat çekicidir (Selçuklu Belediyesi & Konya Aydınlar Ocağı, 2014).

Melikşah, mimari faaliyetlerini sadece camilerle sınırlı tutmamış, kervan yolları üzerinde hacılara rehberlik etmesi amacıyla minareler inşa ettirmiştir. Bunlardan biri Kufe dışında inşa edilen ve "Minaret el-Kurun" (Boynuzlu Minare) olarak adlandırılan yapıdır. Minarenin bu isimle anılmasının nedeni, gövdesine ceylan boynuzlarının yerleştirilmiş olmasıdır. Bu tür yapılar, Selçuklu Sultanı'nın hem dini hem de sosyal sorumluluklarını yerine getirdiği, geniş bir coğrafyada iktidarını pekiştirdiği yapılar olarak dikkat çeker.

6. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Sultan Melikşah dönemi, Büyük Selçuklu Devleti'nin bilim, kültür ve sanatta büyük atılımlar gerçekleştirdiği bir zaman dilimi olarak tarihe geçmiştir. Eğitim alanında Nizamiye Medreseleri ile başlayan reform hareketleri, İslam dünyasında bilimsel ve entelektüel hayatı canlandırmış; bu medreseler sayesinde birçok alim yetişmiş ve İslam dünyasına yayılmıştır. Bu dönemde Selçuklu sultanının ilme ve eğitime verdiği önem, toplumun tüm katmanlarında bir aydınlanma sürecine yol açmıştır.

Melikşah'ın himayesinde yapılan astronomi çalışmaları, dönemin en ileri bilimsel yöntemleriyle gerçekleştirilmiş ve Celâli Takvimi ile sonuçlanmıştır. Bu takvim, hassasiyeti ve uzun süreli doğruluğuyla Gregoryen takviminden önce hazırlanmış en gelişmiş sistemlerden biri olarak öne çıkmıştır. Astronomi alanında sağlanan bu başarı, Selçuklu Devleti'nin bilimsel birikiminin ve Sultan Melikşah'ın bilime olan desteğinin bir yansımasıdır.

Sanat ve edebiyat alanında da Melikşah dönemi, önemli ilerlemelere sahne olmuştur. Sultan, şairleri ve sanatçıları korumuş, sarayını entelektüel bir merkez haline getirmiştir. Bu himaye kültürü sayesinde Fars edebiyatı önemli bir gelişim kaydetmiş, edebi eleştiriler ve sanat meclisleri ile entelektüel ortam canlı tutulmuştur. Aynı şekilde mimari alanda da dönemin ihtişamını yansıtan cami, medrese ve kervansaray gibi eserler inşa edilmiştir. Sultan Melikşah'ın bilim, sanat ve kültür alanındaki bu katkıları, Selçuklu Devleti'nin tarihindeki kalıcı izlerini oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- Ağırnaslı, N. (2011). Büyük Selçuklu Devlet Adamlarının Bilime ve Bilim Adamlarına Bakışı. *II. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, Konya, 435-453.
- Aksu, B. T. (2018). Sekizinci Yüzyıldan Günümüze Takvimlerimiz. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 2(1), 382-413.
- Âzâdyân, Ş., & Hekîmî, H. R. (2020). Selçuklular ve Fars edebiyatını himayesi [Çev. Ç. Kaska]. *MUTAD*, 7(2), 507-522.
- Eğilmez, S. (2014). Farsi Şairlerin Gözünden, Selçuklu Sultanları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (52), 113-124.
- Gökmen, G. (2019). Emîr Mu'izzî Dîvânı'nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle İçin Yazılan Mersiyeler. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 17(26), 131-148.
- Göksu, E. (2018). *Bilge Vezir Nizam 'ül Mülk*. 1st Edition, Erdem Yayınları, İstanbul.
- Hillenbrand, R. (2014). *Architecture and politics: The north and south dome chambers of the Isfahan Jâmi*. In E. Herzig & S. Stewart (Eds.), *The age of the Seljuqs* (Vol. 6). I.B. Tauris.
- Kaya, B. (2019). Nizamiye medreseleri ve eğitim geleneği. *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 49-66.
- Kaya, S. (2017). Ömer Hayyâm ve Isfahan Rasathanesi'nde Astronomi Çalışmaları. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 9, 510-516.
- Kayadibi, F. (2001). İslam dininin eğitime verdiği önem. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 33-44.
- Kayani, A. (2013). *Naghdi bar adabiyat-e Iran dar asr-e Salajeghe*. Tehran: University of Tehran.
- Nizami Aruzi, S. (1955). *Chahar Maqala* (M. Qazvini, Ed.). Tehran: Tehran University Press.
- Ocak, A. (2009). Selçuklu Medreselerinin Mağrip ve Endülüs üzerindeki etkileri. *Turkish Studies*, 4(3), 1622-1647.
- Okumuşlar, M. (2008). Ehl-i Sünnetin kurumsallaşmasında Nizamiye Medreselerinin etkisi. *Marife*, 1, 137-148.
- Özaydın, A. (2007). *Nizamiye Medresesi*. TDV *İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizamiye-medresesi>
- Safa, Z. (1997). *Tarikh-e Adabiyat dar Iran* (Vol. 4). Tehran: Amir Kabir.
- Selçuklu Belediyesi & Konya Aydınlar Ocağı. (2014). *Büyük Selçuklu Mirası: Mimari* (O. Eravşar & H. Karpuz, Ed.; K. Branning, İngilizce Ed.). İstanbul: Kristal Matbaacılık.
- Simon, J. L., Bretagnon, P., Chapront, J., Chapront-Touzé, M., Francou, G., & Laskar, J. (1994). Numerical expressions for precession formulae and mean elements for the Moon and the planets. *Astronomy and Astrophysics*, 282(2), 663-683.
- Tan, P. K. (2020). Câmî'ü't-Tevârîh'te Selçuklu Devlet Adamları Hakkındaki Şiirlerin Değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 49-57.
- Unat, Y. (2011). Selçuklularda Astronomi Bilimi. *II. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, Konya, 19-23.
- Zarrinkoub, A. (1974). *Naghdi bar adabiyat-e Iran*. Tehran: University Press.